

'I māmani kotoa, 'oku faingofua ange ma'u fakamatala 'a e kaka'i he taimi ni fakahoa ki ha toe taimi kimu'a - 'i he 'onilaine mo e mītia sōsiale, kaepehē ki he mītia tukufakaholō hangē ko e letio, nusipepa mo e televīsone. 'Oku mahu'inga ki he tokotaha kotoa pē ke nau fakakaukau'i lelei mo 'ilo'i hono faka'uHINGA'i 'o e ngāahi fakamatalá ke fakapapau'i 'oku tau ma'u 'a e fakamatala mo'oni, pea mo fakamama'o mei hono vahevahe hamupato'a ha ngaahi fakamatala takihala mo e ongoongo 'oku 'ikai mo'oni.

Ko e hā 'a e pōto'i hono ngāue'aki e mītia?

Ko e tokotaha 'oku pōto'i hono ngāue'aki e mītia 'oku ne lava 'o 'lau 'o 'uhingamālie' ha fa'ahinga mītia pe—kau ai 'a e televīsone, nusipepa, mo e ngaahi fakamatala 'i he 'initaneti. 'Oku ne malava 'o mahino'i, 'analaiso mo māsila hono 'atama'i hono fakakaukau'i e ngaahi fakamatala 'oku ne ma'u.

Ke te hoko ko ha taha 'oku pōto'i hono ngāue'aki e mītia 'oku mahu'inga ke māsila hoto 'atama'i hono fakakaukau'i e ngaahi fakamatala, ne hu'ú mei fē, pea ko e hā 'a e taumu'a 'a hono fa'u.

Ko e founa ke te lava 'o fakatokanga'i 'aki 'a e fakamatala 'oku 'ikai mo'oni

'E lava 'e he fakamatala 'oku 'ikai mo'oni 'o fakatupu ha maumau. 'E malava pe ke tupu mei ha me'a na'a ke lau, fanongo ai, pē ko hano tufaki 'e ha taha 'oku mo fu'u vāofi, hangē ko hao maheni pē fāmili. Fakatātā pe hangē ko ha ngaahi faito'o faimana ki he ngaahi fokoutua fakasino pē mahamahaki, pē ha ngaahi talanoa fakaleleloto 'oku fakataumu'a ke fakatupu ha ilifia, 'ita pē faka'ofa'ia.

'Oku mahu'inga ke ako e founa ke 'ilo'i 'aki 'a e fakamatala lo'i pea mo e founa ke tala 'aki 'a e kehekehe 'o e fakamatala mo'oni, lau 'a ha taha, pē ko ha me'a 'oku 'ikai ke mo'oni. Te ke malava 'o fakahoko eni 'aki 'a e ngāahi sitepu 'e fā ko 'eni:

1. Ma'u 'a e **talanoa kakatō**. 'Oua 'e tui noa'ia ki he me'a kotoa pē 'oku ke sio pē fanongo ai.
2. Vakai ki he **ma'unga fakamatalá** - ko hai na'a ne fa'u 'a e fakamatalá pe kanotohi pea 'oku nau 'iloa nai ki he mo'oni 'a 'enau fakamatalá? Ko e hā 'a 'enau me'a 'oku nau feinga ke fakatupungá? 'Oku nau tu'u 'i fē?
3. Vakai'i 'a e **fakamo'oni** 'oku ne poupou'i ko e fakamatalá 'oku mo'oni mo falala'anga. Faka'ehi'ehi kapau te ke sio ki ha ngāahi fakahā, ngāahi 'ata, ngāahi mata'ifika, ngāahi fakamahu'inga pē ngāahi 'aho 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngāahi ma'unga fakamatala pau, fakasio 'a e 'ahó pē tu'unga si'isi'i 'a e ngāahi fakamatala fakafekau'akí.
4. Ma'u 'a e **kakato 'o e fakamataa fakafekau'akí** - fakasio ki ha ngāahi līpōoti kehe pe fakamatala mei ha ngāahi ma'unga fakamatala falala'anga ke fakamo'oni'i ko e fakamatalá 'oku mo'oni.

'Okapau te ke sio pe fanongo ki ha fakamatala lo'i

1. 'Oua 'e vahevahe.
2. 'Okapau te ke vahevahe, tuku hifo pē to'o 'aupito.
3. 'Okapau na'e vahevahe 'e ha kaungāme'a pē mēmipa 'o e fāmili, te ke malava pē 'o fakahūhū lelei ange mo faka'apa'apa foki ke nau 'ilo'i, hangē ko eni, 'i ha'o 'ave ki ai ha fekau fakatātutaha pē.

'Oku 'i ai 'a e **fatongia 'a e tokotaha kotoa ke nau tokoni ki hono ta'ofi 'o e fakamafola 'o e ngāahi fakamatala lo'i. Fakakaukau ma'u pē kimu'a peá ke toki vahevahe ha me'a.**

Ki he ngāahi fakamatala lahi ange, vakai ki he pepa ma'unga fakamatala (factsheet) 'a e Netsafe New Zealand 'i he ['How to spot fake news' \(Ko e founa hono 'ilo'i 'o e ngāahi ongoongo lo'i\)](#).

